

Матлай Л.С.

Королівство Іспанія – Держава Ізраїль: від «історичної аномалії» до стабільних двосторонніх відносин (1986–2016 рр.)

Розглядаються особливості становлення політичних та дипломатичних відносин Королівства Іспанії з Державою Ізраїль. Увага акцентується на залежності двосторонніх відносин від арабо-ізраїльського конфлікту. Висвітлюється сучасний стан співпраці Мадриду та Єрусалиму в політичній, економічній та культурній сферах.

Ключові слова: Іспанія, Держава Ізраїль, двосторонні відносини, арабський світ, ізраїльсько-палестинський конфлікт, співпраця.

ство Мадрида і Ієрусалима в політичній, економічній та культурній сферах.

Ключевые слова: Испания, Государство Израиль, двусторонние отношения, арабский мир, израильско-палестинский конфликт, сотрудничество.

The features of formation of political and diplomatic relations between the Kingdom of Spain and the State of Israel established full diplomatic relations on 16 January 1986. Spain became last West European Nation to establish ties with Israel.

Key words: Spain, Israel, bilateral relations, Arab world, Israeli-Palestinian conflict, cooperation.

УДК 327(94)

Матлай Л.С.,
кандидат історичних наук,
асистент кафедри політології
та міжнародних відносин
Національного університету
«Львівська політехніка»

Рассматриваются особенности становления политических и дипломатических отношений Королевства Испании с Государством Израиль. Внимание акцентируется на зависимости двусторонних отношений от арабо-израильского конфликта. Анализируется современное сотрудниче-

Постановка проблеми. На території сучасної Іспанії століттями мешкали християни, мусульмани, іудеї. Історія засвідчила різні факти спільного проживання народів: від взаємопорозуміння до воєн, несприйняття та ворожнечі, переслідувань та вигнання за належність до іншої нації, віри, культури. Драматично склалися відносини Іспанії з єврейським народом. Ганебним залишається факт висилки з країни в 1492 р. майже всіх євреїв-сефардів. Складним та суперечливим був шлях до встановлення повноцінних політичних і дипломатичних відносин парламентської монархії з Державою Ізраїль.

Останнім часом знову активізувалися проблеми міжцивілізаційних відносин, які постали в міжрелігійних, міжконфесійних та міжетнічних вимірах і проявилися в зростанні міграції, тероризму, екстремізму, національної та релігійної нетерпимості. Тому досвід становлення й розвитку двосторонніх зв'язків Іспанії та Ізраїлю є актуальним, оскільки країни відіграють важливу роль у забезпеченні миру й безпеки на Близькому Сході та Середземномор'ї. Крім того, Іспанія стала однією з держав, які в 2005 р. запропонували ініціативу «Альянс цивілізацій», спрямовану на покращення міжцивілізаційного діалогу та співпраці країн світу, попередження глобальних міжнародних конфліктів.

Аналіз актуальних досліджень. Становлення взаємовідносин Іспанії й Ізраїлю досліджували іберійські вчені – професори факультету Мадридського університету Комплутенсе Кармен Лопес Алонсо та Антоніо Маркіна; професор Університету Севільї Антоніо Ермоса Андухар; історик автономного Університету Барселони Хуан Кулла Клара та професор цього ж наукового закладу Антоніо

Сегура Мас; науковець Хосе Антоніо Лісбона; політичний діяч та дипломат Ангел Віньяс та ізраїльські фахівці – професори Тель-Авівського університету Раанан Рейн, Аліса Гінію Меюхас, Сільвіна Шаммах Гессер; політолог Центру міжнародних та регіональних досліджень Тель-Авівського університету Єфраїм Давіді; професор міжнародного права Натан Лернер. Вищезгадані дослідники підтримують точку зору, згідно з якою ізраїльсько-палестинський конфлікт став ключовим для розуміння еволюції спадів і розвитку відносин між Мадридом та Єрусалимом, змістом і тоном дипломатичних контактів. Відомий іспанський журналіст і дослідник у галузі міжнародних відносин Хосе Антоніо Лісбона вважає, що іспансько-ізраїльські відносини дотепер залишаються тристоронніми, а не двосторонніми, оскільки зовнішня політика Мадриду з єврейською державою залежить від його відносин з арабським світом [20].

На жаль, тематика двосторонніх відносин Іспанії й Ізраїлю майже не досліджувалася українськими науковцями.

Мета наукової розвідки полягає в з'ясуванні особливостей політичних, економічних та дипломатичних відносин Іспанії й Ізраїлю.

Виклад основного матеріалу. Більше ніж 500 років тому Іспанія була домівкою для однієї з найбільшої гілки єврейської нації в Європі. Представники цього народу впливали на всі аспекти життя тогочасного іспанського суспільства. У 1492 р. указ католицьких королів змусив євреїв-сефардів покинути країну. Лише наприкінці XIX століття відбулося «нове відкриття єврейської присутності в історії Іспанії», коли в ході війни на півночі Африки іспанці зустрілися з нащадками виселеного народу [11, с. 5]. Конституція Іспанії 1876 р. дозволила

публічне сповідання будь-якої релігії, тому її можна вважати документом, який скасовує указ про висилку. У 1881 р. король Альфонсо XII та іспанський уряд заявили про готовність надати притулок євреям – жертвам переслідувань у царській Росії. У 1917 р. відкрилася перша синагога в Мадриді. Указом ліберального уряду Іспанії 20 грудня 1924 р. євреям було дозволено повернутися на батьківщину та отримати іспанське громадянство. Тоді перші групи сефардів прибули з Османської імперії. Згодом їх число поповнили німецькі євреї [16, с. 2].

Диктатор Ф. Франко пов'язував євреїв із комунізмом та масонством і вважав так звану «жидомасонську ліву змову» загрозою для західної цивілізації. У той же час тисячі євреїв знайшли прихисток в Іспанії, рятуючись від Голокосту. Після завершення Другої світової війни Іспанія опинилася в складному міжнародному становищі. 12 грудня 1946 р. Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла резолюцію про відкликання послів майже всіх держав світу з Мадриду (за винятком Святого Престолу, Швейцарії, Португалії й Аргентини) через співпрацю режиму Ф. Франко з фашистськими режимами Німеччини й Італії. Відтоді Іспанія перебувала в міжнародній ізоляції та не відігравала важливої ролі у світовій політиці, маючи підтримку своїх позицій лише в двох регіонах – Латинській Америці та арабських державах. Слід зазначити, що після створення єврейської держави Ф. Франко виявляв бажання встановити політичні відносини з Ізраїлем. Однак його пропозицію не прийняв перший прем'єр-міністр Ізраїлю Д. Бен-Гуріон, мотивуючи відмову співпрацю Іспанії з нацистами й участю її «Блакитної дивізії» в бойових діях на Східному фронті. Сьогодні в Ізраїлі визнали, що рішення Д. Бен-Гуріона виявилось помилкою.

У 1956 р. Мадрид відхилив офіційне прохання Ізраїлю встановити дипломатичні відносини, побоюючись погіршення зв'язків з арабськими країнами. Іспанія й Ізраїль не мали двосторонніх відносин протягом 38 років. Перший посол Ізраїлю в Іспанії Самуель Хадас зазначив: «Франкістська Іспанія віддавала перевагу арабським країнам, цінуючи їх голосування в ООН і підтримку в часи міжнародної ізоляції. Крім того, урядові антисіоністські й антисемітські канцелярії існували в диктаторські часи в Мадриді й інших піренейських містах, де проводилася ідентифікація іммігрантів-євреїв як комуністичних елементів (не забували єврейську-масонську-більшовицьку конспірацію в роки Другої світової війни), брали участь у Фаланзі та секретних організаціях із підтримки великого муфтія в Єрусалимі, лідерів арабської Палестини як союзника нацистів. Іспанське озброєння продавалося до арабських країн» [10, с. 45–47]. До цього слід додати, що в 1949 р. Ізраїль голосував проти

закінчення міжнародної ізоляції Іспанії, мотивуючи це тим, що франкістський режим тісно співпрацював з нацистами та фашистами.

Доречно згадати й інші історичні факти. 16 жовтня 1994 р. відомий іспанський та європейський політик Х. Солана й президент Угорщини А. Гьонц відкрили в Будапешті пам'ятник мадридському дипломату Ангелу Сансу Брізу, який у роки Другої світової війни врятував життя 5200 євреїв-сефардів. Тимчасовий повірений у справах Іспанії отримав від свого (франкістського!) міністерства закордонних справ повноваження на видачу іспанських паспортів для євреїв і рятував нещасних людей від неминучої загибелі.

Післяфранкістські демократичні уряди Іспанії щодо відносин з Ізраїлем мали «політичну, ідеологічну та психологічну спадковість» від колишнього режиму [8, с. 19]. А визначальним моментом іспансько-арабських відносин стала монополія арабських країн на постачання нафти в Іспанію. Проблему залежності від зовнішніх джерел енергії (арабської нафти) Мадрид намагався вирішити шляхом установаження «особливих відносин» з арабським світом. Промовистий факт: Іспанія стала першою західноєвропейською країною, яку відвідав у вересні 1979 р. голова Організації визволення Палестини Ясір Арафат [3, с. 11].

Перший уряд Іспанської робітничої соціалістичної партії (1982–1986 рр.) дістав у спадок від попередників невирішені питання двосторонніх зв'язків з Ізраїлем. Слід зазначити, що на той час стратегічне положення парламентської монархії залежало від її вкладу у вирішення проблем безпеки в середземноморському регіоні, де постійно жевріла небезпека прихованих конфліктів. Відносинам з арабським світом соціалісти надавали особливого значення, підкреслюючи важливість урегулювання близькосхідних проблем. Урядовий кабінет у провадженні близькосхідної політики закликав до чесного паритету між Ізраїлем та Організацією визволення Палестини. Проте Іспанія на початку 80-х рр. залишалася єдиною західноєвропейською державою, яка не мала дипломатичних відносин з Ізраїлем. Вона також офіційно не визнала й Організацію визволення Палестини. Ізраїльський дипломат С. Хадас свідчить, що в ті роки дипломатія його країни використовувала друзів Ізраїлю, лідерів урядів, міністрів і парламентарів з різних кінців світу з метою тиску на Іспанію, спонукаючи останню до врегулювання відносин з єврейською державою [11, с. 33]. Це підтверджує колишній глава іспанської зовнішньополітичної служби Ф. Моран (1982–1985 рр.), який підкреслював, що проізраїльське лоббі було величезним у медіапросторі, парламентських та економічних колах [17, с. 177].

Сторони не мали дипломатичних відносин до 17 січня 1986 р. Саме цього дня був підписаний

двосторонній протокол у Гаазі, а 8 лютого країни обмінялися послами. Аналізуючи текст «Декларації уряду Іспанії щодо встановлення відносин з Ізраїлем» (ісп. «Declaración del Gobierno de España con motivo del establecimiento de relaciones con Israel»), можна пересвідчитися, що навіть у цьому документі правляча еліта Іспанії запевнює арабський світ у своїй лояльності та підтримці традиційної політики дружби й солідарності. Парламентська монархія виступила проти анексії арабських територій після 1967 р. та односторонньої зміни статусу Єрусалиму; засудила політику ізраїльських поселень на окупованих територіях та вимагала визнати й гарантувати законні права й сподівання палестинського народу на самовизначення [6].

Міністр закордонних справ Іспанії Ф. Ордоњес (1986–1992 рр.) зазначив, що встановлення дипломатичних відносин поклало кінець «історичній аномалії» [7]. В Іспанії став формуватися новий образ Ізраїлю, розпочалися обміни візитами вищих посадових осіб, активізувалися міждержавні політичні, культурні та наукові контакти. Під час свого першого офіційного візиту в Ізраїль Ф. Ордоњес підтримав право палестинців на самовизначення, засудив практику створення ізраїльських поселень на арабських землях. У близькосхідній політиці іспанський уряд не лише закликав до чесного паритету між конфліктуючими сторонами, а прагнув до мирного процесу в нових відносинах Іспанії з Ізраїлем та традиційно добрих зв'язках з арабськими країнами й Організацією визволення Палестини. У 1987 р. Іспанія розпочала двосторонню співпрацю з Палестинськими територіями.

Мадридська дипломатія в 90-х рр. ХХ століття активізувала свою діяльність у середземноморській політиці. Визнавши державу Ізраїль та встановивши з нею двосторонні відносини, Іспанія змогла претендувати на роль країни-організатора, а Мадрид – на місце проведення в 1991 р. конференції з урегулювання близькосхідної проблеми згідно з резолюціями 242 та 338 Ради Безпеки ООН. Ця конференція була скликана з метою відкриття двох паралельних переговорних процесів – двосторонніх та багатосторонніх. Утім, вона не мала права нав'язувати форми врегулювання чи блокувати угоди, досягнені сторонами. Двосторонні переговори відбувалися в межах арабо-ізраїльського діалогу. Мадридська декларація окреслила нову європейську позицію в конфлікті. Іспанія відмовилася від однобічної про-арабської позиції. Дипломатична позиція Іспанії на цьому форумі була чіткою та зрозумілою – сприяння становленню Палестинської національної автономії та мирному процесу. Крім того, у 1986 р. іспанський уряд закликав світову спільноту до виконання резолюції 425 Ради Безпеки ООН із метою усунення ізраїльської присутності на півдні Лівану [13].

Відзначення в 1992 р. 500-річчя відкриття Америки Х. Колумбом та згадування про траге-

дію вигнання євреїв-сефардів з Іспанії було розцінене багатьма іберійцями як можливість виправити історичну несправедливість. Іспанський уряд організував низку різноманітних заходів, спрямованих на створення образу толерантної Іспанії [15, с. 36]. Колишній Надзвичайний та Повноважний посол Держави Ізраїль в Іспанії Віктор Харель в одному з інтерв'ю зазначив: «Іспанія отримала можливість продемонструвати всьому світові унікальність своєї країни, яка виступає в ролі своєрідного моста, здатного примирити християнство, мусульманство й іудаїзм і разом виявити толерантність щодо етнічних і конфесійних меншин у самій Іспанії» [1]. У листопаді 1993 р. в Ізраїль здійснив офіційний візит глава парламентської монархії король Хуан Карлос I.

Згодом досягненням дипломатії Мадриду стала організація та проведення в Барселоні в 1995 р. першої Євросередземноморської конференції з метою перетворення регіону в зону миру, посилення ролі середземноморських держав у регіональній та світовій політиці [5, с. 1070–1078].

У травні 1996 р. після перемоги на парламентських виборах правого блоку Лікуд уряд прем'єр-міністра Ізраїлю Біньяміна Нетаньяху фактично зірвав мирний процес на Близькому Сході, висловивши цілковиту незгоду зі створенням Палестинської держави та наполігши на визнанні Єрусалиму столицею Ізраїлю, а також зберігши контроль над Голанськими висотами й активізувавши будівництво єврейських поселень на Західному березі річки Йордан та в секторі Гази. У 1996 р. глава уряду Іспанії Хосе-Марія Аснар зустрівся в Мадриді з палестинським лідером Ясіром Арафатом, запевнивши останнього в підтримці народу Палестини.

У 2000 р. Аснар виступив посередником у новому арабо-ізраїльському конфлікті, відомому як «Інтифада аль-Акса». Іспанський прем'єр у вересні мав зустрічі з прем'єр-міністром Ізраїлю Ехудом Бараком та представником Палестини Ясіром Арафатом, намагаючись допомогти залагодити збройний конфлікт. У 2001 р. Аснар відвідав з офіційним візитом Єгипет. Однак його пропозицію щодо проведення нової багатосторонньої конференції в Мадриді з метою поновлення переговорів стосовно врегулювання близькосхідної кризи не підтримав єгипетський президент Хосні Мубарак. Спроби сприяти залагодженню арабо-ізраїльського питання Аснар не полишав і в період головування Іспанії в ЄС у першому півріччі 2002 р. У березні до Аснара як до голови ЄС звернувся палестинський лідер із проханням вплинути на ізраїльську владу та закінчити бойові дії в Рамаллі. Стурбовані загостренням близькосхідного конфлікту, іспанські політики та дипломати намагалися вплинути на учасників конфлікту й закликали їх до переговорів, відмовитися від

насилля. У березні 2002 р. Аснар висловив цю позицію й на саміті Ліги арабських держав.

Намагаючись покращити взаєморозуміння між іспанським та єврейським народами, національний Парламент монархії в 2005 р. дозволив нащадкам євреїв-сефардів отримати іспанське громадянство без відмови від іншого. У 2006 р. законодавчий орган установив офіційний день ушанування пам'яті жертв Голокосту, який відзначається 27 січня кожного року. У лютому 2007 р. у Мадриді відкрили Дім євреїв-сефардів для ознайомлення іспанців із культурою єврейського народу й іудаїзмом. Цей центр став одним із інструментів публічної дипломатії, сприяючи розвитку відносин дружби та співпраці між народами, формуванню взаємної толерантності, терпимості та розуміння, зменшенню проявів антисемітизму, які дотепер мають місце в Іспанії.

Під час війни в секторі Гази в 2008–2009 рр. Іспанія зайняла двозначну позицію. З одного боку, уряд соціалістів під керівництвом Х. Сапатеро засудив ізраїльтян у непропорційному використанні зброї під час військової операції «Литий свинець», у результаті якої загинуло більше 1300 палестинців, а 5000 отримали поранення; з іншого боку, уряд відкинув заклики заморозити Угоду про асоціацію з Ізраїлем, дипломатичні та комерційні зв'язки, зокрема, постачання озброєння. Тільки в першій половині 2008 р. іспанці експортували в Ізраїль військової техніки й озброєння на суму 1,551,933 євро [2, с. 2]. Акцентуючи увагу на непропорційному застосуванні зброї Ізраїлем, іспанський дипломат Еудальго Мірапеїс Мартінес стверджує, що з 1967 р. між Європою й Ізраїлем існують розбіжності, оскільки країни континенту відійшли від силової політики та мілітаристських рішень, а Ізраїль у свої безпекові концепції включає використання військової сили у вирішенні конфліктів та бореться з насильством і тероризмом за допомогою застосування жорстких силових механізмів [8, с. 31].

Під час загострення арабо-ізраїльського конфлікту 2008–2009 рр. в іспанській пресі друкувалося багато критичних матеріалів та карикатур на ізраїльських військових, де останні звинувачувалися в геноциді палестинського народу та порівнювалися з нацистами. Через це 1 травня 2009 р. чотирнадцять конгресменів США звернулися до прем'єр-міністра Іспанії Хосе Родрігеса Сапатеро з вимогою засудити антисемітизм, який був розцінений як «особливо драматичний» через гнівну риторику основних засобів масової інформації монархії, ворожість до євреїв, акти вандалізму проти синагог та єврейських громадських установ, поширення антисемітських стереотипів [4, с. 163–164].

Економічні відносини між Іспанією й Ізраїлем розвиваються стабільно. Країни співпрацюють у галузі сільського господарства, хімічних речовин, телеко-

мунікацій, програмного забезпечення, медичного обладнання та фармацевтики, використання відновлюваних джерел енергії. Двосторонні торговельні відносини регулюються більше ніж 20 двосторонніми угодами, а також Угодою про асоціацію між ЄС та Ізраїлем. Науковець із Ізраїля Альфред Товіас у статті «Іспанія – Ізраїль: взаємодоповнюваність чи суперництво?» підкреслює, що ці дві середземноморські держави мають багато схожого в розвитку вітчизняних економік, а тому є конкурентами в регіональній та світовій економіці [21]. Проте сторони знаходять взаємні інтереси в галузі харчових технологій, виробництва добрив та насіння, створивши багатонаціональні корпорації. За даними іспанського Міністерства економіки, промисловості й конкурентоспроможності, у 2015 р. Іспанія експортувала в Ізраїль товарів та послуг на суму 1572 мільйонів євро, тоді як Ізраїль надав монархії товарів та послуг на суму 832 мільйони євро. Відзначається стійке зростання двосторонньої торгівлі, яка склала в 2014 р. більше 2200 мільйонів євро, а в 2016 р. – понад 2500 мільйонів євро [19].

У 2010 р. між Мадридом та Єрусалимом був підписаний меморандум про взаєморозуміння з питань військового співробітництва. Сучасний мілітаризований Ізраїль постійно проводить дослідження, орієнтовані на покращення зразків військового оборонного озброєння, та виробляє велику кількість високотехнологічної зброї. Сторони експортують та імпортують одна в одній велику кількість військової техніки та засобів безпеки.

Двосторонні відносини обох середземноморських держав відзначаються не тільки стабільністю. У грудні 2016 р. прем'єр-міністр Ізраїлю Б. Нетаньяху виступив із жорсткою критикою резолюції ООН № 2334, яка засудила будівництво ізраїльських поселень на палестинських територіях. Документ підтримали постійні та непостійні члени Ради Безпеки ООН: Великобританія, Франція, Росія, Китай, Японія, Україна, Ангола, Єгипет, Уругвай, Іспанія, Венесуела, Сенегал, Малайзія й Нова Зеландія; США утрималися. Ізраїльський прем'єр-міністр оголосив про власні дипломатичні заходи щодо країн, які підтримали документ, зокрема, щодо України й Іспанії [18]. Варто зазначити, що Іспанія завжди чітко висловлювалася проти створення ізраїльських поселень на палестинських територіях і засвідчила вірність такої позиції.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Установлення дипломатичних відносин між Іспанією й Ізраїлем мало велике значення. Мадрид почав відігравати важливу роль на Близькому Сході та в усьому середземноморському регіоні. У Єрусалимі та Мадриді враховували насамперед власні національно-державні інтереси, двосторонній та регіональний контекст. Сучасний іспанський підхід

до врегулювання палестинського питання характеризується не тільки проарабською позицією, а й урахуванням права Ізраїлю на власну безпеку та захист від тероризму. Подальші перспективи досліджень вбачаються в аналізі нової публічної дипломатії цих середземноморських держав.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зусман Р. Єрусалим і Мадрид – ретроспектива останнього двадцятиліття (1948–1986) / Р. Зусман [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.shalom-magazine.com/Article.php?id=450516>.
2. Brichs Izquierdo F. Zapatero e Israel: la hora de los jueces / F. Brichs Izquierdo, I. Alvares-Ossorio // *Opinion. Mediterraneo y Oriente Medio*, enero, 2009. – P. 1–3.
3. Adolfo Suárez recibe hoy a Yasser Arafat // *El País*. – 13 de septiembre de 1979. – P. 11.
4. Cordoba Hernandez Ana-Maria. El conflict Palestino-Israeli visto desde Espana: oscilaciones y tendencias de la opinion publica/ Ana-Maria Hernandez Cordoba // *Ambitos*, № 20, 2011. – P. 149–174.
5. Declaracion de Barcelona // *Actividades, Textos y Documentos de la Politica Exterior Española*, OID, Madrid, 1995. – P. 1070–1078.
6. Declaración del Gobierno de España con motivo del establecimiento de relaciones con Israel. 17 de enero de 1986 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osw.um.es/cc.-juridicas/derecho-internacional-publico-1/ejercicios-proyectos-y-casos-1/capitulo2/documento-2-declaracion-ministros-aaee-comunidadesreomocimiento-ex-republicas-sovieticas.pdf>.
7. EEE Agensy. Israel y España, relaciones. – 1996. – 8 January.
8. Espana e Israel veinte anos despues [ed. Raanan Rein], – Madrid, Fundacion Tres Culturas del Mediterraneo, 2007. – 224 p.
9. Gonzalez G. Relaciones Espana-Israel y el conflict del Oriente Medio/ G. Gonzalez. – Biblioteca Nueva, 2001. – 304 p.
10. Hadas S. Un legado incomodo. Veinte años de relaciones diplomaticas / S. Hadas // *Politica Exterior*, № 113, September / October, 2006. – P. 45–49.
11. Hadas S. Un legado para la Transicion: Israel / S. Hadas // *Fundacion Transicion Española*, Madrid. – 44 p.
12. Kern S. Spain: The Most Anti-Semitic Country in Europe / S. Kern [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.gatestoneinstitute.Org/2020/spain-anti-semitic>.
13. La conferencia de Paz sobre Oriente Proximo, Palacio Real de Madrid // *Revista Politica Exterior*, 1991. – Vol. V. – № 33. – P. 95–96.
14. Lisbona José Antonio. España-Israel. Historia de unas relaciones secretas, Ediciones Temas de Hoy. Madrid, 2002. – 251 p.
15. Loles Olivan Hijos. Relaciones hispano-israelies: de la normalizacion de la Politica Exterior a Sefarad 92/ Hijos Loles Olivan // *Africa America Latina*, cuadernos: Revista de análisis sur-norte para una cooperación solidaria, № 10, 1993. – P. 31–38.
16. López A. Changing Views of Israel and the Israeli-Palestinian Conflict in Democratic Spain (1978–2006) / A. López // *Harvard University, Center for European Studies: Working Paper Series*, № 149 (2007). – P. 1–21.
17. Moran F. España en su sitio / F. Moran. – Barcelona : Plaza & Janés, 1990. – 498 p.
18. Netanyahu aísla más a Israel. Gobiernos de todo el mundo llevan años repitiendo que los asentamientos israelíes en la Cisjordania ocupada son ilegales [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://elpais.com/elpais/2016/12/26/opinion/1482776477_059174.html.
19. Resume de las relaciones bilaterales con España [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icex.es/icex/es/navegacion-principal/todos-nuestros-servicios/informacion-de-mercados/paises/navegacion-principal/el-pais/relaciones-bilaterales/index.html?idPais=IL>.
20. Spain-Israel: a relation conditioned by conflict [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thediplomatinspain.com/en/spain-israel-a-relation-conditioned-by-conflict/>
21. Tovas A. Spain and Israel: are they rivals or complementary? / A. Tovas // *Analyses of the Elcano Royal Institute (ARI)*, 91/2016-22/12/2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_en/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_in/zonas_in/ari91-2016-tovas-spain-israel-are-the-they-rivals-or-complementary.